

Төлеу Көбдіков лирикасындағы ұлт-азаттық сарын

К. О. Таттимбетова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Аталған мақалада шығармалары халық жадында сақталып қалған Төлеу Көбдіков шығармаларындағы ұлттық-азаттық мәселесі сөз етіледі. Патша жарлығына қарсы бағытта жазылған өлеңдері жан-жақты талданады. Ақынның өз заманының саяси жағдайына қатысын анықтау мәселесі және түрлі кезеңдерде жарық көрген нұсқаларын өзара салыстырып, табылған өзгерістердің себебін түсіндіріп, ақын шығармаларына жаңа қырынан қарау мәселесі қарастырылған.

Төлеу Көбдіков сөз өнерін ерекше қадір тұтқан. Поэзияға талғаммен, таныммен келген. Отан, халық тағдыры оның поэзиясының өзекті проблемалары ретінде көтерілді. Жеңіл тақырыпқа желдей есіп, оңды-солды өлең жаза беру оның табиғатына жат болатын. Әлеуметтік мәселелерді ақын өз поэзиясында көтере отырып, көркемдік қуатына да ерекше көңіл бөлген. Мұның өзі ақынның поэзияға деген көзқарас деңгейінің биіктігін байқатып, қалам қарымының қуатын танытады.

Төлеу Көбдіков шығыстың бай әдеби мұраларымен де таныс болған. Сол кезде қазақ арасына кең тараған «Мың бір түн», «Шаһнама», «Ләйлі-Мәжнүн», тағы басқа осы сияқты асыл шығармаларды оқып, көңілге тоқи біледі. Жазушы Жақан Сыздықовтың мына бір пікірі соны нақтылай түседі, «Төкеңнің Шығыс әдебиетімен де таныстығы зор», «Мың бір түн хикаясы», «Қырық уәзір», «Шаһнама», «Тотынама», «Тоқсан тараулы аңыздар» қарт ақынның жүрегіне жатталып, бойына сіңген» /1/.

Өзі де Шығыс ақындарына еліктеп, аңыз желісі бойынша «Қырық уәзірді» жырлаған.

Жас кезінен Абай аулына жақындығы Төлеуге ұлы ақын шығармалары арқылы орыс әдебиетімен танысуға мүмкіндік берді. Аударма арқылы Пушкин, Лермонтов өлеңдерін көп оқып ел арасында айтып отырған. «Мать Төлеу Куандыка была одним из интимнейших друзей Абай и юного сына ввела в литературную среду, центром которой был Абай. Төлеу Кобдикова выделяется из акынов своего поколения высотой поэтической культуры и юлизостью ее к русским и европейским образцам, а так же широтой своих идейных замыслов» /2/.

Абайдың ұлылығын дүниеге келтірген осы үш бұлақтан мейірі қана сусындаған Төлеу де халықтың бай ауыз әдебиетінен қоректеніп, жазба әдебиетке жол тартқан.

Төлеу ақын халық ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдерді де еркін қолданады. Мысалы, «Еріншектің ертеңі тасылмайды», «Жақсы әке жаман ұлға қырық жыл азық», «Бірлік қыл-тірлік қылсаң», «Көпке ырыс-жақсы туса» т.б. Ақын шығармашылығында тыңнан құрастырылған бір топ қанатты сөздер ел ішінде кең таралып, мақал-мәтел ретінде қолданылатыны байқалады.

Ақымаққа адырайған көз бітеді,

Мақаудың әңгімесі тез бітеді.

Ақ көңіл, аты арымас ақ жарқыным.

Керегі жоқ дедім ғой итке алтының.

Басқа елдің ерен бақты сарайынан,

Жұрты ртық көшіп кеткен өз халқымның.

Жалпы, ақын өз атынан айтқанда онда лирикалық тұлға «мен» әрқашан бой көрсетеді. Төлеу Көбдіков лирикасындағы «мен» бейнесі қашан да елін, жерін, халқын сүйетін биік тұлға. Мәселен, мына өлеңдегі «Басқа елдің ерен бақты сарайынан, Жұрты артық көшіп кеткен өз халқымның» деген жолдарда туған жерге, өз халқына деген сүйіспеншілік ұтымды берілген.

Ақынның төңкеріске дейінгі жазған өлеңдерінің ішіндегі мазмұндысы да көркемдік жағынан озығы – 1916 жыл оқиғасына байланысты туған жырлар. Оған «Сарыарқа» (немесе «Сарыарқаның сарыны» деп аталатын) және «1916 жыл» жырлары жатады. Профессор Б.Кенжебаев «Қазақ халқының» 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісі туралы ауызша шығарылған және жиналып басылып жүрген өлең-жырларды тақырыптарына, мазмұнына қарай бірнеше топтарға бөледі де, Төлеудің «Сарыарқа» толғауын маусым жарлығы және оны халықтың қалай қабылдағаны жайлы жазылған туындылардың көрнектісіне жатқызады /3,273/.

Толғау 1916 жылдан бері ауызша сақталып, кейін 1936 жылы «1916 жыл» атты жинаққа (құрастырушысы Б.Аманұлы) енген. Кейін «1916 жыл» аталған (1940) үлкен жинаққа ықшамдалып басылған. Толғаудың тууына себеп болған жағдайларды жоғарыда айтып өттік.

Ақын жарлыққа байланысты ел басына түскен ауыртпашылық, күйзелушілікті терең толғанып, тебірене жырға қосады:

Июньде жиырма бесінші шықты жарлық,
Жарлықты естіген соң естен тандық.
Жыр қылды үш-ақ күнде жиналсын деп,
Болады бұдан артық қандай тарлық.

1916 жылғы маусым жарлығы қаймана қазақтың азаматтарын жай түскендей есеңгіретіп, естен тандырғандай күйге түсіргені шындық. «Сонда әділеттік қайда?» деген сұраққа ақын:

Әркіммен теңдес туған аталықпыз,
Арғыдан келе жатқан қатар ақпыз:
Қаршыға, тұрымтайды жем қылуға
Біз қалай осыларға жапалақпыз?

Деп жауап береді де, әлеуметтік теңсіздіктің сырын көрсетуге талпынады. Ақын 1916 жылғы маусым жарлығын өз халқына қорлау деп таниды. Бодан халықтың көрер күніне налиды. «Әркіммен қатар туған аталықпыз» деп, өз аталарының рухты, тәуелсіз, күшті ел болғанын аңғартады. Адам баласы әуелден қатар жаратылған десе де, күшті мен әлсіздің арасындағы күрестің шеуен таба алмайды. Мәселен:

Жақсылар өзі білер нұсқаласа,
Тоқтау жоқ өтірікке қысқаласа.
Бұл жерде талай арман айтылмайды,
Заман тар, тілді қысқа ұстамаса, -

деп, «жақсылар өздері түсінеді» деген ишара білдіріп қояды.

Төлеу Көбдіков заманның тарлығын айта отырып, қайткенде де көнесің, басқадай шара жоқ, «ақтабан шұбырындыда» аштық көріп әбден азып-тозған ел енді етек-жеңін жиып, басын жаға құрап келе жатқанда тағы бір пәлеге кез болды ғой деп зар илейді, қамығады:

Сары Арқа қаламысың туған жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Бұрынғы қан төгісіп атам қонған,
Жетіжүрт бізден бұрын көшкен жерім!
Айрылып, Сары Арқаның саласынан
Болар ма қазақ аты өшкен жерің.

Төлеу Көбдіков қазақ тарихын терең білген ақын. Сарыарқаның қазақ халқының төрі екенін, оның тарихы тереңде жатқанын жырға үнемі қосып отырған. Мысалы, «Бұрынғы қан төгісіп, атам қонған, жеті жүрт бізден бұрын көшкен жерім, Айырылып Сарыарқаның саласынан, Болар ма қазақ аты өшкен жерің», - деген өлең жолдарының салмағы, айтар ойы қандай терең! Жер тағдыры – ел тағдыры екенін біліп қана қоймай, оны халыққа сол кезеңде жеткізу үлкен ерлік. Елі, жері үшін басын бәйгеге тіккен тұлға, қайсар ақын ғана осылай жырлар. Осы арада

ақын қазақтың бүкіл өмірін қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған шат-шадыман тұрмыс түрінде көрсетеді де, дал болған халыққа алдағы сапардың ауырлығын ескертіп өтеді:

Қайран ел, қайран жерден кетеміз бе?
Мұратқа ілде – алда жетеміз бе?
Қауіпті су, қатерлі кезеңдер бар,
Жол тауып, ман-есен өтеміз бе?
Сары арқа ұйқыменен таң атырған.

Осы өлең жолдарында «Қазақ әдебиеті тарихында» мынадай талдау жасалған: «Өскен жер, өлген моланы қимау, өз өлкесін сүю, табиғатты тамашалау бір басқа да, оның байлығы кімнің қолында, қызығын кім көріп жатыр, шәрбатынан сусындаған кім деген сауалға айтар сөз өзінше болса керек. Атақты қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың «Боранды бекет» романында арғы аталарымыз жерленген зираттың полигон қоршауында қалып қоюын қалың қасірет ретінде суреттеп, үлкен философиялық ой айтқан. Сол арқылы жаһандық мәселені көтерген. Ендеше, Төлеу Көбдіков поэзиясындағы «өскен жер, ата-баба моласын» қимау мәнін терең түсінбегендіктен емес, қайта үлкен мәселені көтере білген ақынның терең танымы деп қабылдаймыз. Біздің бұл пікіріміз тіра болса да, жанамалай болса да төмендегі берілген тұжырым-түйінмен де үндеседі. «Еңбекші елдің арман-тілегін, азаттығын, қажырлы күресін бұрыннан жырлап, жыр арқауы етіп келе жатқан халық поэзиясы өкілдері өз дәстүрлеріне сай 1916 жылғы ұлт-азаттық күрес туралы жыр, толғау, дастандар тудырғаны белгілі. Рас, ел ішіндегі кейбір ақындардың замана сырын терең түсіне алмай, сары уайымға түсіп, күйректік танытқандары да болды десек те, негізінен алғанда ұлы көтерілістің мән-мағынасын дұрыс ұғынып, өз туындыларының өзегі еткенін көреміз» /4,18/.

Туған-туысқанмен, ел-жұртпен, туған жермен, ұшқан ұямен қоштасу 1916 жыл поэзиясынан өзекті орын алды. Оның кейбірінде ел ішіндегі кейбір паракор би, жемқор болыстарға іштегі ашу-ызасын білдірсе (мәселен, Торғай уезінен солдаттыққа алынған Қилыбайдың Төлегеннің Мұртазаұлы Науан хазіретке айтып келген өлеңі). Енді бірде аңыраған ананың көз жасы (суқараңғы Дәметкен кемпірдің жалғыз ұлы Далабай приемға кетіп бара жатқандағы дауыс айтуы) көрсетіледі. Төлеу ақын толғауларында басқа түскенге көнгендік бар, ал патшадан рақым күту - бос әурешілік. Сондықтан, халық бекер қырылып қалмайы керек. Ақын «қара жұмысқа» алуға көнгенде, оған кемді-

гінен көріп отыр деп айта алмасак керек. Қайта оның поэзиясынан сол тарихи тар кезеңнен халықты қалай аман алып шығу керек деген ой ұшығы көрінеді. Сондықтан, бұрынғы зерттеушілер айтқандай, бұл өлеңде күйректік сарын бар деп айта алмаймыз.

Төлеу Көбдіков өзі алдын көрген қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өзі де ащы сатирамен «сомородный, сары алтын» деген сияқты орыс сөздерін поэзиясында колданушы еді ғой. Сол ізбен Төлеу Көбдіков те «Военное положение оқылады» деп империяның озбырлығын ащы тілмен өткір тіліп өтеді.

Әскерлік қара жұмыс болса-дағы,
Бұл-дағы солдаттыққа таяуырақ.
“Ұлық түр айтқанымә көнесің” деп,
“Кісіңді шапшаң жиып бересің” деп.
“Ал!” деген падишаны бұйрығы бар,
Болмаса қан төкті боп өлесің деп.

Енді бірде ақын:
Көңілге тоқ, көрерге көркем едің,
Аш белбеу алтын айдар еркем едің.
Не деген кесапатқа ұшырадық,

Арттағы тұқым болар өркен едің, - деп на-
лиды, мұң-налаға бой ұрады. Ақынға халықты осы күйден құтылудың жолын неге көрсет-
педің, оларды қозғалысқа неге шақырмадың
деп кінә қою орынсыз болар еді. Қолға қару
алып, атойлап бас көтеріп шығу халықты бекер
қырғынға ұшыратып, үлкен нәубетке ұшыратар
еді. Қалай болғанда да ақын халықтың өрімдей
жастарына қаіп төнегенін ашып айтады.

Қазаққа патша қысым салған жері,
Мал түгіл басты тізіп алған жері.
Қазақта жас бойдақтың бәрі кетіп,
Түрленген бәйшешектің солғын жері.
немесе

...Ұлық түр осы күнде алмақ болып,

Мал түгіл басқа құрық салмақ болып, -
деп хан мен қараны, ұлық пен кішікті, патша
мен кедейді де ажырата жырлайды. Толғау
түйінін Төлеу ақын «Кемесі тәуекелдің суға
кетпес», - деп үміт сезімімен түйеді.

Төлеу ақын алған тақырыбын, көтерген мә-
селесін жырлағанда, тек хабаршы емес, яғни
болған, болып жатқан оқиғаны баяндаумен
ғана шектелмейді. Оның болашақтағы салдары
одан да қиын, одан да зардапты болатынын ес-
кертеді. Мәселен, «Қазақта жас бойдақтың бәрі
кетіп, түрленген бәйшешектің солғын жері»
деген жолдар қазақ халқының демографиялық
зардап шегетінін, оның халық үшін үлкен қауіп
екенін көрсете білгені деп танаймыз. Осы тұр-
ғыдан алғанда, «Сарыарқаның сарыны» әлеу-
меттік мәселені өткір қойған терең танымды
толғау.

Әдебиеттер:

1. Сыздықов Ж. Төлеу ақын // Екпінді. – 1946. – №149.
2. ҚР ҰҒА ОҚ ҚҚ. – № 1113; № 13.
3. Кенжебаев Б. Қазақ халқының ХХ басындағы демократ жазушылары. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 308 б.
4. Дүйсенов М., Сейдеханов К., Негімов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – 192 б.

* * *

В данной статье рассматриваются проблемы национально-освободительного движения, затронутые в произведениях казахского поэта Төлеу Кобдикова. Всесторонне проанализированы стихи, направленные против царского приказа. Автор статьи ставит целью определить степень отношения поэта к политической обстановке своей эпохи и, пытаясь объяснить причины внесенных изменений, путем сравнительного анализа различных вариантов, написанных в разные периоды, поднимает проблему рассмотрения произведений поэта с новой точки зрения.

* * *

This article discusses the problems of the national liberation movement, expressed in the works of Kazakh poet Toleu Kobdikova. The analyzed verses against the imperial order. The author of the article seeks to: assess the relationship of the poet to the political climate of its era and trying to explain the reasons for the changes, through a comparative analysis of the various options that are written in different periods, raises the problem of the works of the poet from a new perspective, raises the problem of the works of the poet from a new perspective.